

OS «MARISCOS» DE RUSIA. ALGUNHAS NOTAS SOBRE GALICIA E A DIVISIÓN AZUL

Xosé M. Núñez Seixas

Universidade de Santiago de Compostela /
Consello da Cultura Galega

DOI: [10.17075/etragsgm.2022.003](https://doi.org/10.17075/etragsgm.2022.003)

A *División Española de Voluntarios* xurdiu a finais de xuño de 1941. Foi unha iniciativa do partido único (*Falange Española Tradicionalista y de las JONS*, FET), axiña apadriñada polo réxime franquista no seu conxunto, como un corpo de combatentes voluntarios recrutado para participar a carón do III Reich e os seus aliados na invasión da URSS. Até os primeiros días de xullo centos de voluntarios alistáronse na que sería alcumada División Azul (DA). A unidade compúxose nun comezo por algo máis de 17 000 soldados de infantaría, sen equipamento pesado. Engadíronse a eles dezasete aviadores, que conformarían a Escuadrilla Azul. Nun comezo, FET encargárase de fornecer os efectivos de tropa, e o exército aportaría os oficiais e dous terzos dos suboficiais e persoal especialista, ademais da tropa alí onde non abundasen os voluntarios civís.

A División Azul constituiría un caso peculiar dentro das unidades estranxeiras que combateron a carón do III Reich. Non era un exército regular dun país belixerante contra da URSS, caso de Finlandia, Hungría, Romanía, Italia ou Eslovaquia, pois España mantivo a súa non belixerancia. Tampouco era unha unidade de voluntarios fascistas adscrita ás *Waffen SS*, coma os flamengos, noruegueses ou holandeses. Os españois desfrutaban dun status específico: eran a 250ª División de infantaría da *Wehrmacht*, e vestían o seu uniforme, cun distintivo propio na manga; emporiso, estaban suxeitos ao código de xustiza militar español. Primeiro comandante en xefe sería o xeneral Agustín Muñoz Grandes, un militar madrileño que servira en Marrocos, dirixira a Garda de Asalto durante a República e era ben visto polos falanxistas.

Entre marzo de 1942 e outubro de 1943 varias expedicións de relevo levaron a Rusia case trinta mil voluntarios adicionais. Todos eles foron despregados no sector setentrional da fronte, primeiro no sector do río Vólkhov e lago Ilmen (outubro de 1941-agosto de 1942), e máis tarde no flanco meridional do cerco de Leningrado (agosto de 1942-finais de 1943). Logo da retirada da División por parte de Franco, obrigado polas presións diplomáticas dos aliados, permaneceu aínda un continxente máis reducido (2300 homes) de combatentes en terras rusas, a chamada Legión Española de Voluntarios ou Legión Azul, repatriada pola súa vez en marzo de 1944. Dende maio dese ano, arredor de medio milleiro de españois loitaron até a caída de Berlín en diversas unidades da *Wehrmacht* e das *Waffen SS*.

A División Azul foi e é obxecto dunha ampla e moi desigual atención historiográfica e publicística. A maioría dos estudos ocupáronse de aspectos moi concretos da súa participación na guerra de exterminio desencadeada pola Wehrmacht na fronte do leste: dende descrições minuciosas dos seus feitos de armas até o papel xogado pola División na evolución das relacións diplomáticas entre a España de Franco e o III Reich, pasando por un monllo de monografías apoloxéticas, e algúns estudos provinciais e rexionais de desigual valor¹. Poucos foron, porén, os achegamentos históricos de natureza profesional, e guiados por un enfoque anovado e propio da nova Historia social e cultural da guerra, que sitúe no seu foco a experiencia dos combatentes, as súas motivacións e as súas percepcións. No caso de Galicia a atención historiográfica e mesmo publicística foi até o de agora aínda máis reducida².

Dende o verán de 1941 serviron na DA voluntarios de extracción católica e falanxista, boa parte deles excombatentes da Guerra Civil no bando franquista, xunto de suboficiais e oficiais profesionais do exército. Para os militares, con experiencia de combate xa adquirida durante o conflito de 1936-39, era tamén unha oportunidade para facer méritos na súa carreira militar. Os oficiais de meirande gradación sumábanlles os que xa obtiveran na guerra colonial de Marrocos. A maiores, centos de voluntarios de orixe social mediana e baixa, cuxas motivacións non eran sempre idealistas, alistáronse para a fronte rusa, nomeadamente dende marzo de 1942. A composición social e ideolóxica da División Azul e das súas unidades sucesoras non foi, porén, moi diferente da que presentaban as diversas lexións de voluntarios europeos, ben como os corpos dependentes das Waffen SS que se sumaron á «Cruzada europea contra do bolxevismo», segundo os termos da propaganda nazi. Os móbiles ideolóxicos dos voluntarios foron máis variados do que a propaganda suxería. Houbo abofé moitos falanxistas radicais e idealistas que soñaban cunha *nova Europa*; canda eles alistáronse cristiáns militantes de Acción Católica, algúns tradicionalistas e o que podemos chamar

---

¹ Sen sermos exhaustivos, cf. Kleinfeld / Tambs (1979) e Bowen (2000). Do punto de vista das operacións militares e a historia diplomática, cf. Moreno Juliá (2004). Con fontes rusas de certo valor, Kovalev (2014). Boa parte das consideracións xerais que seguen, de non se indicar fonte específica, proceden de Núñez Seixas (2016, 2017, 2022).

² Cf. para o caso de Vigo Abad Gallego (2005). As páxinas que adica á División Azul Rolland (2006) son tan inúteis coma o resto dun libro indigno da letra impresa. Algúns datos inconexos en Fernández Santander e Fernández Navarro de los Paños (2021).

«franquistas de guerra», voluntarios que compartían os valores básicos do bando vencedor en 1939, pero sen grandes matices: orde social, catolicismo, principio de xerarquía, corporativismo... O verniz unificador que sen dúbida mancomunaba todas as vontades era o anticomunismo e o odio á Unión Soviética, ollada coma un demoníaco imperio do mal.

Xunto dos principios e cosmovisións, tiñan influencia nos combatentes outros incentivos. Nalgúns casos, o deveso de tomar as armas polos valores que non se puideran defender na Guerra Civil, quer por seren demasiado novos, quer por residir no que fora zona republicana até case a fin da guerra, caso de moitos voluntarios do sueste español, mais tamén de Madrid, ou caso de moitos que foron mobilizados á forza polo Exército Popular da República, ou foran activos en labores de espionaxe, sufriran cativerio ou persecución por parte das milicias obreiras ou dos servizos de orde e información da República. Participar na invasión da URSS era unha maneira de sentírense partícipes da comunidade moral dos vencedores, acceder aos beneficios laborais reservados aos excombatentes e, mesmo, vingar contas pendentes, como as penalidades sufridas na retagarda republicana.

Houbo sen dúbida voluntarios movidos por incentivos selectivos, de orde material. As simpatías ideolóxicas, o anticomunismo e os intereses adoitaban estar intimamente entrefebrados. No primeiro continxente que partiu en xullo de 1941 tiñan unha meirande presenza os falanxistas e os católicos anticomunistas, pero tamén os franquistas de guerra e excombatentes. É, con todo, problemático establecer porcentaxes. A DA non era unha «lexión» de fanáticos; tampouco era unha unidade do exército español sen máis, nin moito menos unha unidade de castigo cuxos compoñentes eran obrigados a alistárense. Nin a totalidade foron voluntarios, nin os móbiles de natureza material ou práctica deixaron de influír nunha porcentaxe significativa de voluntarios, sobre todo a partir de mediados de 1942, cando saíron os primeiros reemprazos. Nesas fornadas foron máis sobexos os que se alistaron pola dobre paga (alemá e española), para limpar un expediente pouco decoroso a ollos das autoridades, para desfrutar do status de excombatentes, para acurtar o servizo militar, ou sinxelamente porque sufriran coaccións directas ou indirectas por parte dos seus oficiais mentres servían no exército.

A executoria bélica da División Azul foi máis ben modesta, pois a maioría do tempo mantivo unha guerra defensiva e de posicións. Primeiro, na fronte do río

Vólkhov, ao norte e sur da cidade de Novgorod e do lago Ilmen; máis tarde, nun flanco do sitio de Leningrado. A monotonía da guerra de trincheiras, salferida de golpes de man, intercambios artilleiros e incursións, só foi interrompida por algunhas fases en que unidades concretas da División pasaron á ofensiva: foi o caso das operacións do Vólkhov entre outubro e novembro de 1941, das accións para aniquilar a chamada bolsa do Vólkhov, entre maio e xuño de 1942, e varias operacións menores. As unidades españolas estiveron maiormente fixadas ao terreo para conter o inimigo. Porén, non sempre foi unha fronte tranquila: os combates de Krasni Bor en febreiro de 1943, na fronte de Leningrado, cobraron case a cuarta parte das baixas totais da DA en poucos días. Así e todo, o número de mortos españois, uns 5000, foi reducido en comparanza con outras unidades da Wehrmacht no leste: apenas un 10,7 por cen dos efectivos, fronte a unha media do 27 por cen para o conxunto do exército alemán do leste, o *Ostheer*, entre 1941 e 1945³.

VOLUNTARIOS GALEGOS PARA RUSIA: OS NOVOS «MARISCOS»

Galicia non presenta, en xeral, grandes peculiaridades a respecto do patrón medio español. As cotas de voluntarios correspondentes a Galicia como rexión militar (capitanía xeneral) foron cubertos con regularidade, e non foi preciso reenchelos cos procedentes doutras rexións, como foi o caso de Cataluña. Non foi dos territorios que contribuíron con máis entusiasmo á campaña de Rusia, mais tampouco constituíu unha zona problemática na que atopar persoas dispostas a arrebolaren as armas.

Pódense sinalar, porén, algunhas notas específicas. Dunha banda, en Galicia non foron tantos os simpatizantes do bando franquista, ou os militantes falanxistas —incluíndo os máis novos do Sindicato Español Universitario (SEU) e da Frente de Juventudes (FJ)— que devecían por participar na campaña de Rusia por non teren a oportunidade de facelo en 1936-39, coma si era o caso en Valencia, no sueste español ou Madrid. Os falanxistas galegos e os «franquistas de

---

³ Cf. para unha comparanza Núñez Seixas (2018a: 116-17). Certo era, porén, que os picos de maior mortalidade na DA se deron nos meses de outubro-décembro 1941 (ofensiva do Vólkhov) e febreiro de 1943 (batalla de Krasni Bor), cando as súas baixas foron equiparábeis á media xermana. Igualmente, a metade das baixas alemás concentráronse no derradeiro ano da guerra, cando os españois xa se retiraran.

guerra» que combateran no exército insurxente fixeran xa servizos dabondo no 1936-39, algo importante na comunidade moral dos vencedores, pero tamén útil para atopar colocación nos diversos chanzos da Administración do Estado, grazas ás cotas e vantaxes outorgadas aos excombatentes. Tampouco existía en Galicia un grupo específico que cobrou certo protagonismo noutras zonas de España: os fillos, irmáns ou parentes de prisioneiros ou vítimas da represión na retagarda republicana, que en boa proporción se sumaron á División Azul.

Deste xeito, no distrito universitario de Santiago de Compostela non se albiscan entre finais de xuño e comezos de xullo de 1941 os trazos da afervorada axitación do estudantado falanxista que si se rexistraban en Madrid ou Valencia, malia cadrar a recruta de voluntarios en período de vacacións (finais de xuño). Houbo abofé membros do SEU compostelán que partiron cara a Rusia. Mais non se alistaron dirixentes relevantes do mesmo, ou de FET, *camisas viejas* da Falanxe galaica e líderes do SEU compostelán coma o coruñés Diego Salas Pombo —23 anos na altura, un dos poucos líderes seuístas de alto rango que non se alistou na División, quizais por sufrir secuelas dunha tuberculose contraída na Guerra Civil—, o ferrolán e conselleiro nacional de FET Jesús Suevos, certamente máis maduro (33 anos), o compostelán José María Castroviejo (32 anos) ou o tamén dirixente do SEU José Luis Taboada (23 anos), por citarmos algúns exemplos. Todos eles fixeran a Guerra Civil e serviran nas fronteas de combate, ou en postos da retagarda; algúns xa frisaban os trinta, e quizabes sentían que xa cumpriran co seu deber. A prensa galaica de orientación falanxista, a diferenza doutras cabeceiras no resto do Estado, tívoo máis ben difícil para salientar exemplos de falanxistas notorios que deran o paso á fronte en xullo de 1941, e houbo que recorrer ao caso dalgúns antigos xogadores de fútbol, tanto do Celta de Vigo como doutras equipas, que tiñan certa celebridade⁴.

Así e todo, os falanxistas tentaron impoñer dende un comezo, coma noutras partes, o seu selo específico ao continxente divisionario e á súa simboloxía. Cunha especificidade: en lembranza do que fora a «Legión Gallega» de cinco anos denantes, formada a partir de voluntarios falanxistas para combater en Asturias e noutras fronteas, a prensa referíase agora aos novos «mariscos», coñecido alcume

---

⁴ Por exemplo, o antigo dianteiro celtista Doldán ou Armando Vidal, xogador da Cultural Deportiva de Riomao. Cf. *El Pueblo Gallego* [EPG], 11.7.1941.

dos voluntarios galegos do bando franquista na Guerra Civil⁵. Algúns xestos simbólicos terminaron de subliñar eses paralelismos e o vencello co propio panteón de glorias e caídos falanxistas locais. Horas denantes de saír cara a Alemaña, o grupo da *Vieja Guardia* de Falanxe na Coruña, que partiu no continxente divisionario, recibiu nun acto íntimo organizado por FET no salón de sesións da casa do concello herculino, unha bandeirola agasallada polo gobernador civil, en cuxo reverso unha inscrición lembraba un dos fundadores da Falanxe na cidade e asasinado no 1936 en Paracuellos del Jarama, o militar retirado Juan Canalejo Castells, co propósito de facelo ondear na Praza Vermella de Moscova⁶.

Fig. 1. Voluntarios ourensáns para Rusia nos xardíns de Méndez Núñez, A Coruña, 15 de xullo de 1941 (arquivo do autor)

Ás dúas menos cinco da mañá do 16 de xullo saía da estación da Coruña, con destino a Hendaia, un comboio con 36 vagóns e un continxente total de 1200 homes, ao mando do comandante Rivera, que transportaba a meirande parte dos voluntarios para Rusia da Galicia toda, como capitanía xeneral. Os xornais locais chamaron aos *produtores* encadrados nos sindicatos e á poboación coruñesa a concentrárense na estación para despedir aos divisionarios, que encheran as rúas e bares da cidade nas horas previas. Unha banda de gaiteiros do Rexemento Zamora puxo o toque enxebre na cerimonia de despedida, executando tamén varios

⁵ Cf. Claas (2016: 261-300).

⁶ EPG, 15.7.1941; «Entrega de un banderín a los camaradas de la Vieja Guardia, que marchan a Rusia», *El Ideal Gallego* [EIG], 15 e 16.7.1941; «Entrega de un banderín a los 'mariscos' de la División Azul», *La Voz de Galicia* [LVG], 15.7.1941.

pasodobres. E a prensa ollaba na saída dos voluntarios cara á afastada Rusia unha esencial continuidade co que fora a partida de soldados galaicos para as fronteiras da Guerra Civil anos denantes⁷. Os agasallos tiveron continuidade noutras estacións galegas. Catro horas despois o tren era recibido en Lugo polas autoridades locais, e os voluntarios desfrutaron dun almorzo. E horas máis tarde a expedición volveu parar en Monforte para ser agasallada de novo, mentres Intendencia Militar lles distribuía agora un xantar⁸. O ambiente no tren até chegar a Hendaia era distendido e ledo, non exento dalgúns incidentes.

Coma noutras cidades de España, oficiáronse nas principais urbes galegas misas para pregar pola sorte dos voluntarios, varias delas na catedral de Santiago de Compostela. Os franciscanos tamén organizaron o domingo 14 de setembro de 1941, día da exaltación da Santa Cruz, un vía crucis pola cidade para pregar a Deus pola División Azul, coroado polo himno *Cristo vence*. E dende mediados de setembro varias nais de divisionarios vigueses organizaron unha misa todos os venres na igrexa do Sagrado Corazón da cidade⁹. A finais dese mes o gobernador civil da Coruña, o xeneral de Cabalería Emilio de Aspe Vaamonde, clausuraba a asemblea da Acción Católica no teatro Rosalía de Castro, presentaba os «peregrinos» divisionarios como cruzados contra dos «sen Deus» e prometía sufragar unha misa semanal na súa lembranza. Dende aquela tiveron lugar misas periódicas de xeito rotatorio en varias freguesías coruñesas¹⁰. Igualmente, xa dende mediados de agosto as diversas delegacións galegas da Sección Feminina de FET puxeron en marcha a campaña de confección e recolleita de prendas de abrigo para os voluntarios. Os voluntarios galaicos desexaban cartearse con

⁷ «Despedida a los voluntarios gallegos», EIG, 15.7.1941.

⁸ «La Cruzada contra el comunismo. El paso de los expedicionarios por Lugo», *El Progreso* [EP], 17.7.1941; «Lugo tributó un cariñoso saludo a los voluntarios gallegos de la División Azul», EIG, 17.7.1941; telegrama do vicecónsul Cloos, Monforte de Lemos, 16.7.1941 (Arquivo Político do Ministerio de Exteriores, Berlín [PAAA], Reg. Pol. Allg. [RPA], Akten Deutsche Botschaft Madrid [ADBAM], Caixa 766).

⁹ EIG, 5 e 11.9.1941; «Exaltación de la Santa Cruz», *El Correo Gallego* [ECG], 13.9.1941.

¹⁰ «Por el triunfo de la División Azul», LVG, 23.9.1941; EIG, 23.9.1941; EPG, 1.10.1941, informaba do comezo das misas, matutinas, na igrexa de San Xurxo, ben como de que unha doante anónima sufragara os oficios para dous meses. Na procesión da virxe do Rosario, a comezos do mes seguinte, tamén se incluíron salves pola División Azul na praza de María Pita con participación activa dos familiares dos voluntarios coruñeses e do xefe provincial do Movimiento, o falanxista Diego Salas Pombo (EPG, 5.10.1941). En Compostela oficiábanse igualmente misas mensuais pola vitoria da División Azul na igrexa de Santo Agostiño (*El Compostelano* [EC], 5.2.1942).

madrinas de guerra da súa terra, e remitían alcumes *enxebres* como *Noite lóbrega*, *O rato* ou *Lamparón*¹¹.

Seguiu a esas mostras de entusiasmo e de mobilización dos sectores afíns ao réxime franquista unha tensa agarda. As novas dos voluntarios tardaban en chegar, malia algunhas conexións establecidas por Radio Nacional de España; e nomeadamente faltaron entre a saída da División do campo de adestramento alemán de Grafenwöhr a comezos de agosto, a súa longa marcha a pé por Polonia oriental, pasando tamén por parte de Lituania e chegando até Vitebsk, en territorio ruso conquistado, e a súa arribada á fronte do Vólkhov no outubro de 1941. Durante a marcha a pé dos divisionarios pola Polonia oriental, Lituania e parte de Rusia xa ocupadas, varios testemuños acreditan que atoparon un afiador ourensán gañándose a vida naquelas terras. Outros tamén sinalaban que algúns divisionarios coñeceran unha criada polonesa, Pepa, que falaba galego por traballar ao servizo da escritora Sofía Casanova¹².

No derradeiro trimestre do ano 1941, mentres da fronte rusa chegaban novas xenéricas sobre os combates no Vólkhov, e arribaban as primeiras listaxes de caídos en combate, as institucións provinciais e o aparello organizativo de FET puxeron en marcha, coma no resto de España, unha ambiciosa campaña para recadar doazóns para o aguinaldo de Nadal da División Azul, á vista de que os voluntarios non ían retornar tan axiña como se supuña nun comezo. Ás doazóns contribuíron, en primeiro lugar, as institucións e organizacións de FET, pero tamén comercios e empresas locais, e un certo número de particulares; á vista dos non excesivos resultados obtidos¹³, organizáronse sesións e concertos, coma o celebrado no Salón Teatro de Compostela o 22 de novembro de 1941. A xestora da Deputación de Lugo, ademais de contribuír con mil pesetas para a campaña, tamén acordou obsequiar aos voluntarios da provincia cunha gaita galega, igual que fixera a Deputación coruñesa meses denantes¹⁴.

---

¹¹ «Diario de la División Azul. Correo», EPG, 2.9.1941; «Madrinas de guerra», ECG, 3.9.1941.

¹² Borobó: «Anacos. La señora de Lutoslasky», *La Noche* [LN], 28.1.1958.

¹³ Suxerían así os insistentes apelos da prensa local á poboación para contribuír á campaña. Cf. por exemplo «¡Dad vuestro Aguinaldo para la División Azul!», EC, 13.11.1941.

¹⁴ «Sesión de la Comisión Gestora de la Diputación Provincial», EP, 1.11.1941; «Obsequio de la Diputación a la División Azul», LVG, 13.7.1941.

Ao longo de 1942 e 1943 sucederíanse as iniciativas na fronte doméstica a prol dos voluntarios e dos que comezaban a volver de Rusia, moitos deles feridos ou mutilados: concertos, recitais ou partidos de fútbol benéficos, coma o que xogaron na cidade herculina o Deportivo e mais o Coruña o 29 de xuño de 1942. Os retornados da fronte dende os primeiros meses de 1942 foron obxecto de recepcións públicas máis ou menos concorridas nas estacións ferroviarias, reportaxes eventuais na prensa e diversas atencións públicas¹⁵. Andando o tempo, e cun fluxo esporádico pero constante de voluntarios que regresaban da fronte, as recepcións fixéronse cada vez máis privadas e discretas. Cando chegaron á Coruña, a mediados de abril de 1943, tres licenciados da DA, os xornais limitáronse a sinalar que se lles dispensara un «caluroso recibimiento por militares y paisanos»¹⁶.

Ao longo dos anos 1942 e 1943 seguían a ter lugar con certa frecuencia misas en lembranza dos caídos en Rusia. O ritual presentaba trazos comúns: adoitaban estar presentes as autoridades locais e provinciais (gobernador civil, alcalde e concelleiros, xerarquías militares e de FET, presidentes da Deputación, representantes de corporacións e entidades civís, cidadáns notábeis a título particular, formacións da Frente de Juventudes ou excombatentes). Presidía a cerimonia un túmulo cuberto co pavillón español (só ou coa vermella e negra falanxista, ás veces o pendón carlista) e unha coroa de loureiro aos pés, que simbolizaba o corpo ausente. Acotío, as institucións locais financiaban os oficios relixiosos, e as xefaturas de FET publicaban panexíricos fúnebres¹⁷.

QUEN ERAN OS DIVISIONARIOS GALEGOS?

As orixes sociais dos voluntarios da División Azul foron variadas, e non presentaron a mesma composición en cada unha das provincias. O perfil social do voluntariado tendía a reflectir as peculiaridades da estrutura social de cada provincia; con todo, constituía unha corrección á alza daquela, con meirande predominio

¹⁵ Por exemplo, a recepción tributada no palacio de María Pita a varios regresados coruñeses da fronte o 22 de xuño de 1942. Cf. «Agasajo a los voluntarios de la División Azul», ECG, 23.6.1942.

¹⁶ «Regreso de voluntarios de la División Azul», LVG, 20.4.1943.

¹⁷ Cf. por exemplo o funeral polo alférez Rodicio Casar en Ourense e mais a nota do SEU local (*La Región*, 23 e 27.11.1941).

dos sectores medios e medio-baixos, sobre todo na primeira vaga do verán de 1941. Nela, e nos primeiros reemprazos, houbo unha alta porcentaxe de estudantes universitarios, nomeadamente de provincias como Valencia ou Madrid. Noutros territorios, coma Huelva ou Córdoba, foron máis abondosos os xornaleiros, os parados e traballadores manuais, ben como a clase media baixa (empregados e traballadores de pescozo branco). Nas quendas subseguintes, a procedencia social dos combatentes da DA adquiriu unha tonalidade máis popular. Houbo entre eles unha alta proporción de soldados de leva, e mesmo de lexionarios, que foron recrutados nos cuarteis, máis dunha vez con métodos coercitivos¹⁸. Porén, non deixou de haber voluntarios máis ou menos idealistas despois da primeira expedición, e mesmo entrado o ano 1943, cando os que partían sabían ben que non ían participar nun paseo militar. A Xefatura de Milicias de FET en Santiago de Compostela tiña en agosto de 1941 doce voluntarios anotados na reserva, para cubrir baixas ou relevos. E Luis Magadán Neira, falanxista e tenente provisional durante a Guerra Civil, solicitaba aínda en marzo de 1943 «tomar parte en la Gloriosa División Azul que tan heroicamente lucha en Rusia», polo que pregaba que «en la primera expedición que salga de España se obligue a enrolarme en ella»¹⁹.

Varios órganos de prensa referíanse aos voluntarios que partían cara a Rusia en 1941 e 1942 como os «heroicos falangistas gallegos», que levarían a cabo a arelada vinganza contra do comunismo soviético. Mais: eran todos, ou a maioría dos voluntarios deste primeiro continxente, militantes de FET? De o seren, que tipo de falanxistas eran? Tratábase sobre todo de «camisas viejas» ou «vieja guardia», é dicir, militantes anteriores ao estoupido da Guerra Civil española, aqueles aos que se presupuña un meirande pedigrí fascista e un maior entusiasmo xermanófilo?

En áreas nas que FE desfrutara de certa implantación xa denantes da Guerra Civil, como Ourense ou a cidade de Vigo e os seus arredores, houbo un número relevante de falanxistas de «camisa vieja» que se alistaron para a fronte rusa. Na primeira expedición da División Azul participaron 246 voluntarios da bisbarra viguesa, deles un 30 por cen casados, segundo informaba a Delegación comarcal

---

¹⁸ Cf. datos en Núñez Seixas (2016: 91-98), actualizados e ampliados en Núñez Seixas (2022: 60-64).

¹⁹ Telegrama do alférez comarcal de Milicias de Santiago de Compostela, 2.9.1941 (Archivo General Militar General, Ávila [AGMAV], C.5254), e carta de Luis Magadán Neira ao xefe provincial de FET de Lugo, A Fonsagrada, 10.3.1943 (AGMAV, C.5253). O pedimento de Magadán foille denegado pola súa idade (25 anos).

da DA na cidade olívica²⁰. Emporiso, a Rusia non foron a maioría dos camisas vellas da Falanxe galega, e nin sequera a maioría dos falanxistas. Un informe interno da FET ourensá de outubro de 1941 recollía que, dos 97 voluntarios de milicias recrutados na provincia con antecedentes ou simpatías políticas coñecidas, había apenas 35 (algo máis dun terzo) que eran falanxistas. Entre eles, os falanxistas de *camisa vieja* non constituían a maioría, senón que correspondían máis ben ao perfil de militante incorporado ao partido após o 18 de xullo de 1936. E dos vigueses que caeron en Rusia entre 1941 e 1943, dez eran membros do exército (soldados que facían o servizo militar no intre de enrolarse, suboficiais e oficiais) e seis eran excombatentes da Guerra Civil. Só tres eran *camisas viejas* de Falanxe²¹.

Cómpre lembrar ademais que o anticomunismo militante e a afervoadada xermanofilia que podía levar a moitos a vestir con pracer o uniforme da Wehrmacht non eran só cousa dos falanxistas. Amosábo así a correspondencia recibida pola embaixada alemá en Madrid dende o comezo da Guerra Mundial. O notábel local de Cee Marcelo Castro-Rial Canosa degoxaba no xuño de 1940 á «inmensa Alemania el lugar y egemonia [*sic*] que en el mundo le corresponde»²². O mesmo facían varios mutilados de guerra ferroláns en xullo de 1941. O cura párroco de San Cristovo de Regodeigón (Ribadavia) saudaba ao Hitler «con todo el entusiasmo del alma». E tres excombatentes franquistas de Mugaridos transmitían os seus parabéns ao chanceler alemán polos éxitos na campaña dos Balcáns no maio de 1941²³.

²⁰ «Nuestros reportajes. Los otros héroes de la División Azul», EPG, 28.1.1942.

²¹ Informe do xefe provincial de FET, Ourense, 16.10.1941 (Archivo General de la Administración, Alcalá de Henares, 21/20558); Abad Gallego (2005).

²² O seu irmán, o novo catedrático falanxista de Dereito Internacional Juan Manuel Castro-Rial Canosa, participaría como voluntario na DA, ben como en varias delegacións culturais de signo falanxista. Colaborou así na revista *La Joven Europa. Hojas de los combatientes de la juventud estudiantil europea*, publicada entre 1942 e 1943 en varios idiomas e expoñente do vago europeísmo nacionalsocialista, ben como no Congreso Europeo de Estudiantes e Combatentes celebrado en Dresden no abril de 1942. Despois da Guerra Mundial, Castro-Rial tivo unha ampla carreira diplomática e académica, até o seu falecemento no 2005.

²³ Cartas de Marcelo Castro-Rial, Cee, 22.6.1940 (PAAA, Reg. Pol. Allg. 558/2, caixa 767); de Esteban Fernández, Francisco Lomba e José Mateo, Mugaridos, 13.5.1941; Manuel Rodríguez, Regodeigón, 11.7.1940 (PAAA, RPA, ADBM, 555/1, Caixa 764).

Esas mostras de adhesión incrementáronse dende a invasión da URSS. O vicecónsul alemán en Monforte de Lemos, o enxeñeiro e empresario mineiro Friedrich-Wilhelm Cloos, informaba así a finais de xuño de 1941 que na vila se rexistraba agora un grande «entusiasmo» polo III Reich. El mesmo recibía chamadas telefónicas acotío de veciños que se solidarizaban coa Grande Alemaña; e mesmo os cregos católicos, que até o daquela non se lle achegaban —pois ademais de nazi era protestante—, saudábano agora en tons afervoados. O cónsul na Coruña, pola súa banda, informaba nesa altura que o escudo do consulado británico da cidade aparecera manchado e tinxido de pintura, e xunto del debuxáranse senllos escudos de Alemaña e Italia. Na casa do cónsul inglés varias pintadas anónimas incluían lemas como «Los ingleses son piratas»²⁴.

Relixiosos, excombatentes e sectores acomodados constituían o celme da xermanofilia galega, igual que no resto da España. Mais quen si eran especialmente abondosos en Galicia eran os excombatentes da Guerra Civil. Moitos foran recrutados á forza en 1936-39; pero non poucos compartían tamén os valores do bando vencedor, quer por profesalos antes, quer por inzarse deles durante a guerra. Dunha mostra, aínda moi provisional, de 145 voluntarios de Milicias de FET correspondentes de maneira maioritaria ás provincias da Coruña e Lugo no 1941, 67 (43,5%) eran falanxistas e 99 (case dous terzos do total) eran veteranos da Guerra Civil. Igualmente, dos 50 voluntarios alistados na xefatura comarcal de FET de Compostela (xullo 1941), sabemos que 28 eran excombatentes da Guerra Civil²⁵. Porén, entre eles non eran tan sobexos os estudantes falanxistas, como si o eran noutras cidades universitarias. A Xefatura de Milicias de FET en Lugo, pola súa banda, notificaba a mediados de xullo de 1941 que os efectivos da súa «centuria militar permanente» sufriran moitas baixas, debido ao alistamento de boa parte dos seus membros para Rusia²⁶.

---

²⁴ Informes do cónsul alemán na Coruña, 1.7.1941, e do vicecónsul Cloos, Monforte de Lemos, 24.6.1941 (PAAA, Caixa 796, Geheimakten, 6/9, Spanische Freiwillige in Russland «Blaue Division», Bd. 1, e PAAA, RPA, ADBM, Caixa 766).

²⁵ Relación de voluntarios pertencentes á arma de infantaría, carros, metraladoras e artillaría, Santiago de Compostela, 3.7.1941 (AGMAV, C.5254).

²⁶ «Voz de la Falange», EP, 20.7.1941.

Táboa 1: Profesións declaradas por 145 voluntarios á División Azul, Xefatura de Milicias de FET da Coruña, 1941

Profesión	Número	Porcentaxe (%)
Labregos, mariñeiros	19	13,1
Traballadores non cualificados, xornaleiros	26	17,9
Traballadores non manuais e cualificados	55	37,9
Artesáns, pequenos comerciantes	7	4,8
Empregados e funcionarios de rango inferior/medio	21	14,48
Estudantes	9	6,2
Profesionais liberais, propietarios agrarios, industriais, comerciantes	3	2,06
Outras / desempregados	5	3,44
TOTAL	145	100,00

Fonte: Elaboración propia a partir de AGMAV C.5253 e C.5254

Moitos divisionarios galegos, de feito, eran sarxentos e alféreces provisionais, de orixes sociais labregas máis ou menos acomodadas, pero tamén xornaleiros, traballadores manuais cualificados, artesáns e empregados, e algúns elementos pertencentes á clase media vilega e urbana. Pódese aventurar que o prototipo máis achegado de voluntario galego da División Azul respondía ao perfil de *franquista de guerra*, ademais do soldado de leva recrutado en cuarteis da península toda ou Marrocos, e aos oficiais do exército²⁷. Exemplos diso podían ser o sarxento ourensán José Grande; o tamén sarxento natural de Cuntis Ángel Escariz Viñas, primeiro caído da DA da provincia pontevedresa; o voluntario chantadino Carlos Otero de Arce, quen, logo de participar na Guerra Civil como alférez e tenente provisional, se alistou na DA, e á súa volta faríase oficial de Estado Maior; o sarxento natural de Vilaxoán Ramón Montenegro Bouzas, requeté na Guerra Civil e secretario de Milicias de FET na Coruña no 1941; ou o cangués Agustín Jáuregui Abellás, voluntario na Guerra Civil, quen despois de Rusia deveu oficial do exército e faleceu en Ifni no 1958.

²⁷ Para o que segue, cf. as fichas persoais dos voluntarios de milicias para a División Azul, en AGMAV, C. 5253 e 5254.

Todos eles tiñan en común unha serie de trazos xerais. Eran de orixe rural ou vilega, de familias labregas medias ou relativamente abastadas, católicas e conservadoras. Fixeran a guerra cos insurxentes e compartían unha serie de valores básicos: anticomunismo, catolicismo, tradición, lealdade a Franco, certa impregnación de valores fascistas, milicia e virilidade, admiración pola Alemaña nazi... Non eran fascistas xenuínos nin fanáticos, mais a milicia era xa o seu fogar, e inseríanse nunha cultura de guerra herdada da Guerra Civil. Ademais, a forza do grupo levava a moitos deles a alistárense de xeito colectivo, e ás veces case inconsciente. O ourensán Roque Laso achábase nun cuartel de Segovia en xullo de 1941, e alí alistouse para Rusia, levado en parte do exemplo dos seus camaradas; compartía con eles, porén, certa simpatía polo réxime franquista²⁸.

Fig. 2. O soldado melidense José Cabado na cidade de Hof (depósito de retagarda da DA), mediados de 1943 (arquivo de Dª Mª Xesús Cabado, Santiago de Compostela)

²⁸ Entrevista a Roque Laso e Manuel Varela por Abelardo Vázquez Pita, 1990 (Arquivo de Radio Nacional de España, Ourense).

Habíaos que respondían de maneira nidia ao perfil de militante falanxista, en moitos casos presa dun certo desencanto perante a deriva católico-tradicionalista do réxime. Vían na participación na campaña de Rusia unha fuxida cara adiante, pero tamén unha aposta polo triunfo do Eixe na guerra, na esperanza de que iso tería como consecuencia que Falanxe cobraría todo o poder na España, e o franquismo se faría plenamente fascista, fronte aos intereses da xerarquía católica, o exército e os sectores monárquicos e conservadores tradicionais. Encaixaban nese modelo os falanxistas ourensáns de *camisa vieja* Alfonso Rodríguez Becerra e o tamén alférez provisional José Román Feijoo, o ferrolán Andrés Mirás López, os coruñeses Enrique Salgado Torres e Raúl Goicoa Meléndez, o natural de Cirio (Pol), aviador e falanxista en Madrid José Cortón Díaz, ou os composteláns Alfonso López de Santiago, Ángel Teijeira Rodríguez e Julio San Luis. Da mesma maneira que o empregado municipal de Compostela José Mª Lamas, quen enviaba no novembro de 1941 un saúdo dende a fronte rematado cun «¡Arriba España! Heil Hitler ¡Saludo a Franco! Viva Alemania»²⁹. Seguiu a haber falanxistas militantes nas quendas posteriores, aínda que en menor contía. Un dos fundadores da Falanxe en Valdeorras denantes de 1936, Ricardo Llordén, convertérase durante a Guerra Civil en alférez e tenente provisional, cunha mutilación nunha man; porén, no setembro de 1942 enrolouse na DA nun dos batallóns de relevo, canda dous irmáns, dos que un volveu mutilado de Rusia³⁰. En fin, nesa categoría entrarían tamén personaxes como o *irredutíbel* Pedro Portela Ovalle, novísimo falanxista vigués e sarxento provisional, quen combateu despois da retirada da DA até maio de 1945 nas fileiras da Wehrmacht³¹. Aínda no xaneiro dese ano, Portela definíase nunha carta ao órgano berlinés en castelán *Enlace*, voceiro dunha sorte de

²⁹ «Carta de un voluntario de la División Azul, a los santiagueses», ECG, 16.11.1941.

³⁰ Cf. a nota necrolóxica de Ricardo Llordén, morto na batalla de Krasni Bor, en «El teniente Ricardo Llordén ha caído en Rusia», LVG, 16.7.1943.

³¹ Pedro Portela Ovalle (1925-2007) foi ao seu retorno un activo membro de FET e da Hermandad Provincial da DA de Vigo-Pontevedra, ben como dirixente salientado da Hermandad de Sargentos Provisionales, da que chegou a ser presidente. Traballou como metalúrxico e despois foi funcionario sindical. No 1970 foi candidato a conselleiro local do Movemento (EPG, 14.11.1970). Na Transición seguiu vencellado activamente á Falange e á extrema dereita local, e aínda foi candidato ao Senado nas eleccións xerais de 2004. Cf. a informativa entrevista que lle realizou Parrilla Nieto (2002).

nazismo colaboracionista español, como «este joven luchador de esta nueva Europa» e asinaba «¡Heil Hitler! ¡Arriba España! ¡Viva Alemania!»³².

Registáronse abofé outros perfís sociopolíticos entre os divisionarios galegos que obedecían a circunstancias máis ambiguas, e cuxos móbiles para ir a Rusia non semellaban ser o idealismo falanxista, anticomunista ou católico. Por esa razón, os propios servizos de vixilancia de FET peneirábanos. Velaí o caso do mecánico vigués Manuel Quintás Figueroa, alistado en xullo de 1941. Malia ser excombatente franquista na Guerra Civil, dende FET era considerado «sujeto de cuidado y de muy firmes convicciones de izquierdas», non católico (ou cando menos non practicante) e pouco fiábel politicamente. Outro exemplo ofreceríao o tamén vigués Ángel Rodríguez Rancaño, sen oficio, considerado de tendencias esquerdistas, fillo dos propietarios dunha leitaría pero mal conceptualizado polos veciños, lacazán e «sinvergüenza». Alistaríase na División, segundo un informe, soamente polo desexo de «correr aventuras»³³. Quizabes o mesmo xénero de aventuras que afirmaba arelar o mozo natural de Castrelo de Val Emiliano Sobrino, quen logo de embarcarse como polisón a América con 17 anos, de retornar e vivir por un tempo en África, facer a guerra de España e enrolarse na División Azul, gañouse a vida na posguerra como toureiro co alcume de *Niño de Nocedo*³⁴.

As motivacións dos voluntarios non sempre obedecían á foto fixa que deles se facía no intre de enrolárense. As actitudes políticas ao alistárense voluntarios podían mudar ao longo da viaxe, do adestramento e, sobre todo, da experiencia de combate, mercé a factores como a camaradaxe e a socialización na cultura militar divisionaria. Non todos os que tiveran antecedentes familiares de esquerda manifestaron despois vontade de pasárense aos soviéticos, ou falla de entusiasmo. O ourensán Alfredo Rodríguez Pérez, de orixe social humilde e con familiares represaliados polo réxime franquista, alistouse polo que semellaba ser unha mestura de degoxo de aventura e incentivo económico. Nas súas cartas só falaba de veciños e coñecidos, borracheiras e cuestións privadas, coma a súa señardade dos chourizos da casa. Porén, dende o campamento de Grafenwöhr escribía á casa a

---

³² Carta de [Pedro] Portela a Martín de Arrizubieta, Stockerau, 10.1.1945 (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlín, I. Ha 318/586).

³³ AGMAV, C.5253.

³⁴ J. Fernández Ferreiro: «Emiliano Sobrino, el famoso torero de Verín, quiere hacerse paracaidista», LN, 9.12.1952.

finais de xullo de 1941 que devecía por chegar á fronte e «acabar con los rusos [...] ya estan boquiando [*sic*] la estocada se la bamos pegar yo y los de mi compañía». E concluía cun lema ben atípico nel até o daquela: «Arriba España. Viva Franco»³⁵.

GALEGOS E RUSOS

A narrativa verbo da *boa* DA que foi transmitida polo relato divisionario de posguerra insistiu no trato benigno e afábel de civís e prisioneiros. Os españois serían uns «bos ocupantes», uns mediterráneos trouleiros e paveros, de maneira semellante ao discurso estendido sobre o *bravo italiano*. A realidade é, porén, algo máis matizada. Os españois desenvolveron abofé prácticas de ocupación menos brutais do que os alemáns: non mataron de xeito sistemático nin executaron represalias colectivas, aínda que si houbo abusos individuais, roubos e furtos, e tamén violacións. Con todo, para os españois, igual que para os italianos e moitos soldados alemáns católicos, existía unha saída posíbel para os rusos, que non pasaba pola escravización colectiva ou o exterminio: a súa (re)conversión colectiva ao cristianismo e mais a volta á súa auténtica tradición. Un exdivisionario vigués resumía no 1955 esa percepción: «Nosotros repartimos con el campesino nuestra comida. Si volviéramos se nos abrirían los brazos del pueblo. Fuimos colonizadores, no conquistadores. ‘Isba’ por ‘isba’, casa por casa, a lo ancho de nuestras marchas supieron el comportamiento de los españoles»³⁶.

Unha análise das fontes coetáneas, e nomeadamente das cartas e diarios dos combatentes españois, deixa translucir unha percepción máis matizada do que despois se idealizou na memorialística e no relato divisionario de posguerra. Os voluntarios non compartían un adoutrinamento racial de natureza biolóxico-xenética, coma os seus camaradas alemáns. Porén, interpretaban tamén a vida e costumes dos pobos eslavos, e o que vían, cunhas lentes forxadas por un racismo cultural. De entrada, Rusia era para todos eles suxa, falta de hixiene e en

³⁵ Carta de Alfredo Rodríguez Pérez aos seus pais, Grafenwöhr, 25.7.1941 (Arquivo Xosé Fernández Naval, Santiago de Compostela). Unha recreación novelada, baseada nas cartas deste voluntario, en Fernández Naval (2012).

³⁶ Dos Santos, «La actualidad tiene un nombre. Excombatientes de la ‘División Azul’», EPG, 13.10.1955.

parte húmida, por *natureza*. Érao porque os seus habitantes eran suxos de forma conxénita e histórica. Non só eran vítimas do perverso comunismo, e por tanto unha figuración do que tería podido acontecer en España de non triunfar nela o bando insurxente no 1939. O fanatismo conxénito, o servilismo e o atraso do pobo ruso facían proclive a procrear e padecer un réxime coma o soviético³⁷. Como sinalaba o chantadino José Otero de Arce no 1942, a vida do labrego ruso non só era «verdaderamente miserable», as súas casoupas fedentas e insalubres e a súa alimentación primaria e insuficiente, senón que o seu estado moral era primario e apático: «A este baixo nivel de vida está todo, y lo peor es que parece que no sienten deseos de elevarlo. Suprimida la iniciativa individual la población parece sufrir un estupor colectivo: así aparecen indiferentes a todo lo que signifique progreso o simplemente novedad»³⁸.

O *Feindbild*, a imaxe do inimigo, que tiñan os españois en Rusia e o seu comportamento eran máis congruentes abofé coa súa propia tradición de paternalismo colonial que coa cosmovisión nazi. E nese senso, os galegos que participaron na DA non foron diferentes da grande maioría dos divisionarios. Podían profesar un certo racismo cultural cara aos rusos, mais non un racismo biolóxico; e non tiñan problema en desenvolver elos de amizade coas familias labregas, os nenos e, igualmente, romances coas mozas rusas. Na súa novela inédita *Recuerdos*, o divisionario coruñés Óscar Rey Brea narrou así unha historia de amor e ciumes entre dous voluntarios da División, Enrique e Gil, e unha civil rusa³⁹.

Fig. 3. O sarxento estradense Lino Nogueira (esquerda), unha civil rusa e outro divisionario, Pushkin, inverno 1943 (Arquivo de Mª Xesús Nogueira, Santiago de Compostela)

³⁷ Cf. Núñez Seixas (2016: 239-95; 2017).

³⁸ J. González Muñoz: «Los que regresan del otro lado. Un voluntario de la División Azul habla para El Correo Gallego», ECG, 30.8.1942.

³⁹ Arquivo particular de D. Carlos Rey (A Coruña).

As diferenzas na percepción do inimigo soviético, do pobo ruso, e nomeadamente das condicións de vida dos labregos que os divisionarios presenciaron nas fronteas do Ilmen/Vólkhov e de Leningrado, tiñan moito a ver coa súa procedencia social e xeográfica previa. Os voluntarios de orixe labrega e rural, por exemplo, tiñan unha actitude máis positiva e benigna cara ao xulgado atraso dos labregos rusos (a súa falla de hixiene, o feito de compartir o espazo habitábel homes e animais, a arquitectura das súas cabanas, etc.) do que os voluntarios de orixe urbana e mesocrática. A título de hipótese, a meirande abundancia relativa de voluntarios de orixe rural entre os galegos podía explicar tamén que as súas actitudes diferisen ou fosen máis matizadas das que mantiñan os estudantes de clase media madrileños ou valencianos. No entanto, nas memorias publicadas após 1945 transmitiríase unha visión moito máis edulcorada do que fora o trato e a visión coetánea dos civís rusos. Tamén ocorre así no caso dos poucos divisionarios galaicos que escribiron e publicaron as súas memorias, coma o oficial de artillaría Antonio de Andrés⁴⁰.

COMBATENTES POLA NOVA EUROPA... OU POLA FE CATÓLICA?

No decurso de 1942 e na primeira metade de 1943 os xornais galegos inzaban de novas referentes á División Azul, o que abranguíña tanto as necrolóxicas e notificacións de mortes de voluntarios, como os diversos actos que tiñan lugar na retagarda galaica en apoio dos combatentes. Os tons falanxistas salientaron nun comezo. Velaí a proclama do antigo xornalista calvosotelista e agora fascistizado José Vidal Lombán no xaneiro de 1942, na que invocaba a «Revolución Nacional Sindicalista» e mais o «establecimiento de un orden político y social distinto», e ollaba nos «jóvenes universitarios, mitad monjes mitad soldados» que integraban a División Azul aos auténticos sucesores dos primixenios falanxistas⁴¹. Algúns testemuños de combatentes dende Rusia, como a carta enviada dende a fronte no xaneiro de 1942 por José Soto Rivera e outros falanxistas ourensáns, ou as

⁴⁰ De Andrés y Andrés (2004). Pódense sinalar tamén as breves memorias do intérprete Juan Ackermann, hispano-alemán que se criara na Coruña, en Ackermann Hanisch (1993).

⁴¹ J. Vidal Lombán: «Inasequibles al desaliento», EC, 3.1.1942.

entrevistas realizadas a soldados que retornaban de permiso ou convalecentes —coma o tenente de artillaría vigués Jesús Pastur— cismaban na retórica do verán de 1941. O seu obxectivo era galvanizar os azos na retagarda e desprezar as crecentes dúbidas perante a constatación dun feito evidente. A afouta resistencia soviética era maior do agardado e, contra do que case todos crían, no xullo de 1941 a expedición a Rusia non sería unha carreira contrarreloxo para desfilaren en Moscova coa camisa azul⁴².

Os tons de acoso falanxismo tenderon a devalar ao longo da segunda metade de 1942, igual que acontecía no resto de España, nomeadamente despois da destitución do xermanófilo ministro de Exteriores, Ramón Serrano Suñer, no setembro daquel ano. O 30 de decembro de 1942, na ofrenda ao Apóstolo por parte do gobernador Aspe Vaamonde, os «héros de la División Azul» eran invocados agora como defensores afoutos dos «valores religiosos, morales y sociales de la humanidad»⁴³. Un mes despois, a propaganda destinada ao recrutamento de voluntarios para os batallóns de relevo cismaba en que, grazas ao esforzo dos combatentes españois en Rusia, «la verdad católica triunfará sobre la negacion comunista», loitando xunto do «mejor ejército de Europa», malia insinuar sen o nomear que tamén caería na contenda o imperio británico, secular inimigo da España⁴⁴. O discurso incidía agora no anticomunismo e na defensa da fe católica como obxectivos principais da División Azul. O padre Félix García recuncaba así en febreiro de 1943, pouco despois da derrota alemá en Stalingrado, no argumento de que no leste estaba a xogarse a grande partida do destino entre civilización cristiá e barbarie asiática e comunista⁴⁵. E ao se cumprir o segundo aniversario da creación da División, *El Compostelano* lembraba que os voluntarios españois partiran para defenderen nas estepas rusas «la civilización cristiana y occidental frente al bárbaro y frío septentrionalismo asiático» e que alí seguían para cumprir un fin supremo: seren «avanzada de la catolicidad»⁴⁶.

---

⁴² EIG, 31.1.1942; F. Rey Alar: «Nuestros reportajes. La División Azul, prestigio y orgullo de España», EPG, 3.2.1942.

⁴³ «De la fiesta de traslación del Santo Apóstol», *Boletín Oficial del Arzobispado de Santiago*, 2849 (30.1.1943).

⁴⁴ «Banderín de engancho» EC, 28.1.1943.

⁴⁵ P. Félix García: «El enemigo común», LVG, 11.2.1943.

⁴⁶ «Dos años después. España y la Cruzada antibolchevique», EC, 23.6.1943; «Nuestra misión universal», LVG, 27.3.1943.

Os falanxistas, emporiso, aínda teimaron por un tempo nos lemas de outrora, na idea da nova Europa e dunha España «máis xusta»⁴⁷. Amosábano así os discursos conmemorativos, en marzo de 1943, do oitavo cabodano da visita de José Antonio Primo de Rivera a Galicia, considerado despois o «acto fundacional» da Falanxe galega, en Vilagarcía de Arousa⁴⁸. Algúns xefes provinciais falanxistas tentaron enverdecer os loureiros retóricos de dous anos denantes. Diego Salas Pombo lembraba en maio e xuño de 1943 en senllas alocucións que a División Azul era avanzada de España e orgullo da Europa na loita contra do comunismo, mais que Falanxe se opuña ao «panteísmo estatal» e á absorción do individuo polo Estado. O que estaba en xogo na fronte rusa era a loita a morte entre «Occidente y Oriente. Roma y Moscú, catolicismo y bolchevismo»⁴⁹. E as colonias alemás de Vigo —a máis numerosa e organizada— e da Coruña, a través das delegacións locais da organización exterior do NSDAP, tamén protagonizaron actos de confraternización cos voluntarios da DA retornados da fronte, incidindo nos lemas falanxistas e europeístas de outrora⁵⁰.

No ano 1944, en consonancia coas consignas recibidas dende as instancias superiores e coma no resto de España, as novas sobre a División Azul case desapareceron dos xornais galegos. Eran tempos de acomodo da ditadura franquista no novo concerto dos Estados occidentais na Guerra Fría e cumpría agochar no posíbel na esfera pública o pasado de complicidades coa Alemaña nazi. Así e todo, nalgúns cidades o aparello de FET seguía a honrar a memoria dos seus mortos en Rusia, como categoría específica dentro dos caídos da Guerra Civil. Facíao así en febreiro de 1945 a Falanxe ferrolá en conmemoración do voluntario José Luis Fernández Ruibal, morto na batalla de Krasni Bor, que no 1952 deu nome ao novo Fogar de Guías das *Falanges Juveniles* de Franco na cidade departamen-

⁴⁷ J. Esteve Martí: «En la ruta de la nueva Europa», LVG, 31.3.1943.

⁴⁸ «Ha sido conmemorada en Villagarcía la fecha en que José Antonio habló por primera vez a las Falanges gallegas», LVG, 23.3.1943.

⁴⁹ «Discurso del Jefe Provincial del Movimiento, camarada Salas Pombo», LVG, 11.5.1943; «Recuerdo de la Falange coruñesa a la gloriosa División Azul en el II aniversario de su organización», LVG, 27.6.1943.

⁵⁰ Por exemplo o 17 de marzo de 1943 na Coruña, coa presenza do xefe do grupo local do NSDAP na Coruña, Alois Mailly, e o secretario provincial do SEU, Martínez Romero, condecorado voluntario da DA: cf. LVG, 18.3.1943. No Kiosco Alfonso tiveron lugar tamén proxeccións de filmes alemáns subtítulados para retornados da DA e os seus familiares, agasallo do Partido Nazi da Coruña, ás que tamén asistían outros falanxistas e xermanófilos locais, amais do propio Diego Salas Pombo (LVG, 21.9.1943).

tal⁵¹. Porén, só despois da chegada dos repatriados dos campos de prisioneiros da URSS algunhas homenaxes públicas adquiriron un meirande relevo⁵².

Outras conmemoracións eran de natureza privada, mais adoitaban ser atendidas polos falanxistas locais, coma os cabodanos da morte en Rusia do sarxento compostelán Ricardo Mejuto Pampín⁵³. E de cando en vez visitaban a tumba do apóstolo Santiago grupos de excombatentes da DA que, en cumprimento dunha promesa e en agradecemento por sobrevivir á fronte rusa, realizaban unha romaxe a pé a Compostela. A prensa facíase eco desas visitas, que comezaran no 1942 e terían lugar de xeito intermitente até entrados os cincuenta⁵⁴. Tamén houbo exdivisionarios que ofrendaron as súas condecoracións a imaxes relixiosas nas súas freguesías de referencia, como fixo Eduardo Pazos Suárez á escultura da Virxe das Dores na igrexa coruñesa de San Nicolás no xaneiro de 1944, en lembranza do combate contra dos «sin Dios»⁵⁵.

Proxectos houbo na cidade herculina para organizar unha exposición de obxectos e lembranzas da fronte rusa traídos polos divisionarios, nomeadamente de iconas ortodoxas. Porén, a iniciativa non frutificou, sepultada no manto de prudente silencio público que cubriu a memoria da DA entre 1945 e 1950, nun tempo en que a España de Franco agachaba no que podía as súas antigas simpatías polo Eixe e tentaba afacerse ao novo panorama xeopolítico internacional marcado polos primeiros pasos da Guerra Fría. Os excombatentes reintegráronse paseniñamente na sociedade civil, algúns desencantados, outros fachendosos. Desfrutaron para iso de oportunidades favorábeis, que cadaquén aproveitou de acordo cos seus coñecementos e coñecidos: cotas no acceso á Administración, puntos nas oposicións, prestixio social. Pero non tiveron unha salientábel actuación colectiva, fóra da súa presenza grupal en actos e cerimoniais oficiais a carón das representacións da Vieja Guardia de Falanxe, ou dos excombatentes da Guerra Civil, aos que en boa parte foron asimilados. Como curiosidade, asentouse na Coruña, no 1946, o ruso bran-

---

⁵¹ ECG, 10.2.1945 e 20.5.1952.

⁵² Cf. por exemplo «Homenaje a la División Azul en Vigo», EPG, 14.10.1958.

⁵³ EC, 31.5.1943; ECG, 16.3.1945.

⁵⁴ Cf. por exemplo ECG, 7.7.1942; «En peregrinación a Santiago de Compostela», EC, 15.6.1944; «Dos combatientes en la División Azul, en peregrinación», ECG, 2.7.1946; «Un excombatiente de la División Azul que cumple una promesa en la basílica del Apóstol», LN, 26.10.1949.

⁵⁵ «Ayer, en San Nicolás. Ofrenda de un voluntario de la División Azul a la Dolorosa», LVG, 21.1.1944.

co Alexander Bibikov, quen loitara na Guerra Civil española e fixera de intérprete na División Azul⁵⁶. Non foi o único ruso que se radicou en Galicia. Un dos varios nenos orfos que os soldados españois trouxeron de maneira encuberta canda eles na súa viaxe de regreso foi Borís Semeskin Nikolayevich, protexido por un tenente de artillaría, quen en xuño de 1944 foi bautizado en Compostela co nome de Jesús Ramón Lafuente, ao ser afillado a adoptado por un industrial compostelán⁵⁷.

O RETORNO DOS PRISIONEIRO: NON SÓ DIVISIONARIOS

Despois da retirada da División Azul, da derrota da Alemaña nazi e do comezo da Guerra Fría, poucas referencias ficaban na esfera pública á pasada División Azul. Mais había centos de familias que nada sabían dos que desapareceran en combate ou foran feitos prisioneiros polo Exército Vermello. A finais da década de 1940 comezaron a chegar novas, primeiro mediante prisioneiros de guerra alemáns, austríacos e italianos retornados aos seus fogares, e despois pola vía da Cruz Vermella, da existencia de cativos españois nos campos soviéticos, que levaban a cabo traballos forzados. As xestións dos familiares dos cativos perante as autoridades españolas, da Cruz Vermella e o desexo que seguiu á morte de Stalin en marzo de 1953 permitiron que a finais de marzo de 1954 un buque de pavillón grego, o *Semíramis*, embarcase en Odessa con destino a Barcelona, levando boa parte dos prisioneiros da División Azul⁵⁸.

Os retornados do *Semíramis* ascendían a 286 persoas. O colectivo abranguíña 248 excombatentes da División Azul (e unidades sucesoras), 31 internados civís, todos eles aviadores e mariños da frota republicana que foran retidos na URSS no 1939, ademais de tres traballadores civís capturados polos soviéticos na Alemaña e 4 «nenos de Rusia». Un total de 37 repatriados, o 12,93 por cen, eran galegos. Porén, entre eles incluíanse catorce internados republicanos, doce dos cales eran mariñeiros do Barbanza e do Salnés que fixeran parte, coma outros catorce galegos máis que non retornaron, da tripulación do cargueiro *Cabo San Agustín*,

⁵⁶ J. V. Sueiro: «Extranjeros en La Coruña. El ruso blanco Alejandro Bibicov Mardivinov vive en esta ciudad desde 1946», LN, 20.2.1952.

⁵⁷ «Mañana será bautizado un niño ruso», EC, 7.6.1944.

⁵⁸ Cf. para unha visión actualizada Segador (2019).

fondeado en augas soviéticas ao remate da Guerra Civil. A eles uníase un mariño republicano, o eumés Antonio Leira Carpenté, e un aviador, o ourensán José Romero Carreira. Se os divisionarios galegos (23) constituían o 9,27 por cen do conxunto dos combatentes retornados, os mariñeiros e aviadores leais á República retidos dende 1939 en territorio soviético ascendían a pouco menos da metade (o 45,16 por cen) dos internados republicanos todos⁵⁹.

Logo dunha recepción apoteósica en Barcelona a comezos de abril, os repatriados galegos dirixíronse en tren aos seus lugares de orixe. Nas plataformas das estacións non sempre os agardaron grandes cerimoniais e festexos, malia que concellos houbo onde os retornados foron obxecto de recepcións oficiais e homenaxes públicas. O consistorio de Vigo, grazas ás xestións da Hermandad da División Azul provincial, concedeu un ano despois a Medalla de Prata da cidade aos repatriados olívicos José Rodríguez Reigosa e Antonio Gullón Fernández (nado en Mondariz)⁶⁰.

Igual que ocorría noutras provincias da España, a instancias do ministro do Exército, o xeneral Muñoz Grandes, os gobernadores civís buscáronlles a todos os repatriados unha colocación quer como empregados públicos, quer mediando perante empresas privadas. Mantivéronse tamén informados sobre as súas actividades, xa que se temía que algúns deles estivesen contaxiados polo comunismo ou espiasen para os soviéticos. Os testemuños detallados de tres dos catro gobernadores galegos ilustráranos con clareza verbo das xestións para a reinserción laboral dos que volveran no *Semíramis*.

---

⁵⁹ Cf. a listaxe completa de repatriados, con indicación do seu lugar de orixe, en EPG, 30.3.1954. Os datos foron cruzados co *Repertorio biobibliográfico do exilio galego. Unha primeira achega*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 2001. Cf. tamén J. A. Otero Ricart: «Odisea en la estepa», *La Opinión*, 6.11.2011; Serrano (2011) e Iordache (2008).

⁶⁰ Cf. «Ayer llegó a nuestra ciudad Antonio Gullón Fernández, repatriado de Rusia», *El Pueblo Gallego*, 6.4.1954; informábase tamén da chegada do mariñeiro José Pérez Pérez, natural da Pobra do Caramiñal. Os sete repatriados de Pontevedra foron obsequiados, días máis tarde, cunha misa de acción de grazas. En Lugo, pola contra, os tres repatriados (Jesús Pérez Sánchez, Manuel Zas Abilleira e José Fernández Armesto) foron obxecto dunha recepción no concello (EP, 6.4.1954; EPG, 7.4.1954). Na Coruña dispenseuse tamén unha recepción pública aos repatriados da provincia, con presenza das autoridades locais (ECG, 8.4.1954). En Sober, a iniciativa de dous curas párrocos, organizouse unha calorosa benvida ao repatriado natural da freguesía de Millán José Fernández Pérez, quen arribara en tren a Monforte de Lemos (EP, 17.4.1954). O Concello de Riotorto organizou unha recepción oficial para o repatriado Antonio Iglesias Fernández (EP, 21.4.1954). Nos anos seguintes, a HDA de Vigo-Pontevedra intensificou a súa actividade conmemorativa, coa colaboración da xefatura provincial do Movemento e o Concello vigués: cf. «XIV aniversario de la entrada en fuego de la División Azul», EPG, 13.10.1955.

Así, o gobernador civil de Pontevedra informaba a finais de xuño que Ángel Castañeda Ochoa, natural de Catoira, antigo cenetista e mariñeiro do *Cabo San Agustín*, emprestaba agora os seus servizos como garda xurado da 2ª Rexión Piscícola en Catoira. O seu irmán José, que pertencera á socialista UGT e pasara pola mesma situación, achábase mal de saúde —contaba xa 52 anos— e non desexaba traballo ningún⁶¹. Pola súa banda, o exdivisionario guardés Constante Vicente Giráldez, díscolo e rosmón a dicir do gobernador, si aceptou o emprego de encargado do servizo de repoboación forestal na zona do Porriño. E o tamén antigo mariñeiro José Pérez Pérez, natural da Pobra de Caramiñal malia afincarse en Bouzas, estaba a piques de entrar nunha fábrica de máquinas de coser grazas á mediación do Goberno Civil.

Polas mesmas datas, o gobernador civil de Ourense facía saber que o antigo aviador José Romero Carreira atopara emprego como intérprete nunha axencia de viaxes en Madrid; pola súa banda, o exdivisionario Rudesindo Graña Carballo foi empregado na Deputación Provincial, mentres o igualmente exdivisionario José Canitrot Torres, natural de Beade, sería contratado como oficial subalterno do concello de Ribadavia. O gobernador civil de Lugo informaba pola súa vez que o mariñeiro mercante da Pobra de Brollón Pedro Armesto Saco, tamén afiliado á UGT, degoxaba unha recomendación para obter unha praza de patrón dun remolcador-axibe no porto da Coruña. O resto dos repatriados lugueses, todos eles exdivisionarios, desexaban traballar como porteiros, conserxes ou gardas civís, o que estaba a serlles facilitado polas autoridades provinciais⁶².

A MEMORIA DA DIVISIÓN AZUL EN GALICIA

A lembranza pública da División Azul durante o franquismo e a etapa democrática non tivo en Galicia un carimbo nin unha intensidade particulares⁶³. As Hermandades da División Azul (HDA) en Galicia, creadas coma no resto de España a partir dos grupos de excombatentes, viúvas, nais e familiares de caídos e cativos da DA, tiveron unha vida moi desigual. Así, a Hermandad de la División

⁶¹ EPG, 2.4.1954.

⁶² Informes do gobernador civil de Pontevedra, 30.6.1954; de Ourense, 1.7.1954; e de Lugo, 9.7.1954 (AGMAV, C.3770/1).

⁶³ Cf. sobre as Hermandades da División Azul no franquismo Núñez Seixas (2016: 371-86; 2018b).

Azul (HDA) de Ferrol, creada no 1955, mantivo unha actividade de baixo perfil, cando menos até finais da década. En troques, a HDA da Coruña, xurdida no agosto de 1954⁶⁴, chegou a publicar algúns números dun voceiro propio, *Ispanski jarashó*, a comezos dos anos sesenta. Malia a abondosa presenza de exdivisionarios no conxunto da provincia, a Hermandad coruñesa debeu o seu pulo, en boa parte, á complicidade das autoridades locais, tanto civís como militares, coma o gobernador civil e xefe provincial do movemento entre 1958 e 1966, o exdivisionario Evaristo Martín Freire, quen promovera en Alacante, provincia onde estivera destinado con anterioridade, a constitución da potente Hermandad daquela provincia⁶⁵. Tamén influía o feito de ser coruñés un dos oficiais máis notorios da División, Mariano Gómez-Zamalloa, e mais o comandante da garda civil e antigo responsábel dos servizos de información de retagarda da DA Ángel Ramos Patiño, quen no 1958 foi relevado da presidencia da Hermandad polo coronel de infantaría Ramón Blanco Linares, sucedido pola súa vez polo comandante de artillaría e deputado provincial Antonio de Andrés⁶⁶. Como a viguesa, a HDA herculina xogou un certo protagonismo inducido dende o poleiro, grazas ao sistema de representación corporativa posto en práctica polo réxime que privilexiaba as entidades constituídas e autorizadas. Chegou así a contar con algún concelleiro electo polo terzo de entidades no consistorio da capital provincial: Mariano Sáez Fernández-Ladreda, elixido no 1964⁶⁷.

Porén, malia ese pulo inicial, a Hermandad coruñesa non foi unha asociación particularmente activa en comparanza coas entidades homónimas de Asturias, Madrid, Santander ou do sueste español. A diferenza da viguesa, a HDA coruñesa case sempre dependeu da participación de oficiais do exército que serviran na fronte rusa, e non dos civís. Con todo, mantivo misas en conmemoración das efemérides da División, e no marzo de 1959 agasallou aos tripulantes de seis navíos de guerra alemáns que visitaron o porto da Coruña⁶⁸.

Existiron tres HDA provinciais máis que mantiveron algunha actividade visíbel en Galicia entre mediados da década de 1950 e os anos finais do franquismo.

---

⁶⁴ LN, 26.7.1956.

⁶⁵ «Alicante rindió homenaje al gobernador civil de La Coruña», LN, 14.7.1960; LVG, 14.7.1960.

⁶⁶ Cf. LVG, 13.8 e 19.8.1954.

⁶⁷ «Hablan los nuevos concejales coruñeses», LN, 18.1.1964.

⁶⁸ Cf. LVG, 8.3.1959.

A máis importante foi sen dúbida a correspondente a Vigo-Pontevedra —aínda que se fundou en Pontevedra, trasladou axiña a súa sede a Vigo—. Constituírase xa, ao mesmo tempo que as primeiras Hermandades da División Azul na España toda, no 1952, pouco despois dunha homenaxe ao gobernador militar de Pontevedra, o antigo coronel de artillaría na DA Jesús Badillo⁶⁹, baixo a advocación da Nosa Señora das Dores. Foi a HDA galaica que posibelmente máis afiliados tivo e que máis angueiras desenvolveu na esfera pública. Xa no abril de 1954 os seus principais dirixentes, o funcionario do Ministerio de Tránsito Jesús González Pérez e o incombustíbel Portela Ovalle, recibiron na estación a dous repatriados do *Semíramis*. No 1966 o seu presidente, González Pérez, foi electo concelleiro polo terzo de entidades. A HDA de Vigo-Pontevedra foi así mesmo a que tivo máis éxito na tramitación de pensións do Goberno da RFA para mutilados de guerra e parentes de divisionarios caídos en combate, despois da sinatura dun acordo hispano-alemán en 1962, ratificado polo Parlamento de Bonn tres anos despois. Deste xeito, no 1967 a Hermandad afirmaba ter partillado dous millóns de pesetas en pensións en toda a provincia, cun total de 135 expedientes de pensión concluídos; planeaba tamén distribuír entre os fillos e familiares de divisionarios diplomas e distincións⁷⁰.

Fóra de Vigo e A Coruña, a presenza organizada dos exdivisionarios era feble. No xuño de 1961, grazas en boa parte ás xestións do presidente da activa Hermandad olívica, xurdiu tamén unha HDA en Lugo baixo a presidencia do delegado provincial de Sindicatos, o falanxista Juan Antonio Elegido, co piadoso nome de *Hermandad del Santísimo Sacramento y de Nuestra Señora de los Ojos Grandes de familiares de caídos y ex-combatientes de la División Azul*. Unha das personalidades locais impulsoras foi o comandante de artillaría e exdivisionario lugués José Sánchez Rodríguez, finado no setembro de 1966 e persoa moi ben relacionada na cidade⁷¹. Nada máis fundarse, a Hermandad luguesa facía público o seu propósito de manter vivo o espírito de camaradaxe entre os exdivisionarios, que estimaba nuns 500 en toda a provincia, e ofrecía tamén a súa mediación para xestionar as pensións que o Goberno da RFA pagaba aos familiares dos caídos en

⁶⁹ «El homenaje de los excombatientes de la División Azul al general Badillo Pérez», EPG, 6.3.1952.

⁷⁰ «La Hermandad de la División Azul ha distribuido dos millones de pesetas en la provincia», EPG, 22.10.1967.

⁷¹ EP, 3.6.1961 e 6.9.1966.

combate e mutilados, ben como axudar os socios necesitados.⁷² Porén, o seu perfil foi baixo, e non se rexistraron apenas actividades públicas nos anos seguintes. No 1962 constituíuse así mesmo unha Hermandad na provincia de Ourense, que non deixou trazos visíbeis, baixo a presidencia do delegado provincial de excombatentes e oficial do exército Rafael Outumuro, quen participara como capitán na campaña de Rusia, aínda que se alistara en León⁷³.

Sobre a afiliación e representatividade das Hermandades divisionarias de Galicia só podemos ofrecer datos indirectos. É presumíbel que non captaron máis dunha cuarta parte, no mellor dos casos, do número de exdivisionarios galaicos que volveran con vida da fronte oriental, situándose así na media do conxunto das HDA existentes na España. No 1956 o presidente da HDA viguesa, o capitán de infantaría Ramón Fernández-Cid París, afirmaba que a Hermandad contaba cuns 200 socios, aínda que calculaba que moraban uns 500 veteranos da División en toda a provincia de Pontevedra. Nesa altura, o boletín da Hermandad Nacional da División Azul en Madrid distribuía algo máis de cen exemplares da súa tiraxe en Vigo, o que rebaixaba a contía dos exdivisionarios organizados⁷⁴. No 1961 un total de 300 veteranos da Galicia toda tiñan previsto concorrer ao encontro de exdivisionarios planeado para comezos de xuño no Val dos Caídos, que pouco despois se mudaría nunha romaxe colectiva a Zaragoza o 12 de outubro do mesmo ano. Deles, 150 virían de Vigo-Pontevedra e 50 de cada unha das restantes provincias⁷⁵.

Entre comezos dos anos sesenta e mediados da década seguinte, as HDA galegas mantiveron unha modesta presenza pública. Tratábase de conmemoracións de carácter relixioso en datas sinaladas: a partida da primeira expedición da División o 13 de xullo, a batalla de Krasni Bor cada 10 de febreiro e mais o bautismo de lume da División na fronte do Vólkhov o 12 de outubro. A HDA viguesa sufragaba misas mensuais, como xa se amentou, e coa colaboración das autoridades locais desenvolveu durante varios anos un amplo cerimonial conmemorativo nas datas simbólicas para os divisionarios, con ofrendas á Cruz dos Caídos de Vigo

---

⁷² «Exponga sus motivos», EP, 16.6.1961.

⁷³ EPG, 6.11.1962.

⁷⁴ Signo, «La actualidad tiene un nombre. División Azul», EPG, 12.10.1956; Núñez Seixas (2016: 377).

⁷⁵ «Los antiguos combatientes de la División Azul se concentrarán el 29 de junio en el Valle de los Caídos», EPG, 21.5.1961; «Hermandad Nacional de la División Azul», EP, 23.5.1961L.

cada 12 de outubro dende a súa inauguración no 1961, xantares de confraternidade entre os veteranos, misas e visitas aos familiares de caídos para entregarlles doazóns en metálico⁷⁶. Os seus posicionamentos políticos, coma os do resto de organizacións de excombatentes franquistas, aliñáronse nos anos sesenta e setenta cos sectores máis falanxistas do réxime, máis tarde cos inmovilistas do *búnker*, e en xeral coa señardade do franquismo na transición. No 1961 un exdivisionario coruñés fachendeaba, con castrapeo incluído, da traxectoria de fidelidade das Hermandades da DA ao longo da súa historia, e salientaba a continuidade entre os motivos que levaran aos voluntarios a tomar as armas no 1936, e mais as razóns dos que os sucederon no 1941: «tan héroes los del Wolchow como los del Ebro. Tan raíz la del *ameneiro*, como la del prado»⁷⁷.

A HDA herculina tamén adquiriu algunha visibilidade pública. Deste xeito, o 12 de outubro de 1960 uns trescentos exdivisionarios coruñeses, sempre segundo os datos publicados pola prensa, participaron nunha peregrinación á catedral de Santiago de Compostela, onde asistiron a unha misa solemne⁷⁸. Unha cita informal, pero importante para moitos exdivisionarios, adoitaban ser as visitas estivais do xeneral Muñoz Grandes a Meirás, para participar nos consellos de ministros, como ministro do Exército e despois como vicepresidente do Goberno. As súas troulas nocturnas, ben regadas con champán, na compañía de veteranos no Hotel Atlántico non foron infrecuentes.

A lembranza da División Azul na Galicia de posguerra, sen acadar xamais grande intensidade, tamén se expresou nalgúns detalles cotiáns e en manifestacións banais. Varias centurias xuvenís de FET levaron o nome da División Azul, e mesmo, cando menos por un tempo, unha equipa de fútbol de Lalín, a comezos da década de 1960. En Galicia houbo igualmente algunha presenza da División Azul no rueiro urbano. Iso cadrou coa certa ofensiva conmemorativa das Hermandades divisionarias, contando co concurso do aparello de FET, na década de 1960, co gallo de cumprírense o 20 e 25 aniversario da saída da División cara á fronte rusa. En varias cidades de España sucedéronse inauguracións de placas, algúns monumentos e sobre todo rúas e prazas co nome da División Azul, os seus

⁷⁶ «Los exdivisionarios celebraron ayer el XV aniversario de su entrada en fuego», EPG, 13.10.1956.

⁷⁷ Pantaleón de Escalante: «División Azul, razón de España», LVG, 12.10.1961.

⁷⁸ «Los excombatientes de la División Azul de la provincia entraron en peregrinación a la Catedral», LN, 12.10.1960.

caídos, ou personalidades locais que pasaran por aquela. A eses recoñecementos uníronse algúns nomeamentos de fillo adoptivo para a División toda por parte de varias localidades.

Aínda no ano 1986 das 19 cidades españolas con máis de 50 000 habitantes que tiñan presenza da DA nos seus rúeiros, tres (A Coruña, Vigo e Pontevedra) eran galegas. Coma noutros puntos da xeografía peninsular, esas rúas xurdiran en Galicia no decurso dos anos sesenta. En Pontevedra a rúa División Azul fora inaugurada en abril de 1963, despois das xestións levadas a cabo pola HDA provincial perante o alcalde Xosé Filgueira Valverde ano e medio denantes. A placa foi descuberta nun acto solemne patrocinado pola Deputación, ao que asistiron representantes das hermandades doutras provincias, ben como veteranos de Rusia e familiares⁷⁹. A mudanza de nome fíxose agardar até setembro de 1997, cando a rúa pasou a ser da Maestranza. En Vigo, a praza División Azul xurdira ao pé do Castro, no antigo campo de Granada e a pedimento da HDA provincial a finais de outubro de 1961, de maneira conseguinte á inauguración da Cruz dos Caídos⁸⁰. Só a comezos do século XXI foi rebautizada co nome actual de praza do Rei.

No 2003 ficaban aínda dez capitais de provincia nas que a División Azul tiña presenza no rúeiro urbano. Entre elas aínda salientaba A Coruña, cuxo Concello practicou baixo o longo mandato do socialista Francisco Vázquez unha política da memoria pragmática e acumulativa: deixar as rúas existentes e brasonar de antifrán-

Fig. 4. Descuberta da placa da rúa División Azul de Pontevedra, polo alcalde accidental, Peláez Casalderrey (*El Pueblo Gallego*, 6.4.1963)

⁷⁹ «Visitó al Presidente de la Diputación y al Alcalde de Pontevedra la Junta de Gobierno de la División Azul», EPG, 11.6.1961; «Los actos conmemorativos de la División Azul en Pontevedra», EPG, 9.4.1963.

⁸⁰ Cf. EPG, 31.10.1961.

quismo e mesmo de republicanismo paralelos. Xa no 1961 foi inaugurada na cidade herculina unha rúa co nome de División Azul; e foi a derradeira urbe galega en retirar o nome desa unidade do seu rueiro: só no abril de 2016 pasou a se denominar Antón Villar Ponte. Tamén foi rebaptizada como Costa da Unión, o seu nome tradicional, a rúa que fora adicada xa no 1942, á súa volta de Rusia, ao coronel coruñés da División Mariano Gómez-Zamalloa, quen despois sería gobernador da África Occidental española e tería certo protagonismo na Guerra de Ifni⁸¹. Porén, segue a existir a rúa adicada en outubro de 1966, cando se conmemorou o 25 aniversario da creación da DA, ao cabo de enxeñeiros Antonio Ponte Anido, substituindo o antigo nome de rúa do Cemiterio. Tratábase dun condecorado —recibiu, de feito, a Cruz loureada de San Fernando, máxima distinción militar española, a título póstumo— *heroe* da DA natural da Ponte do Porco (Betanzos), por autoinmolarse na batalla de Krasni Bor baixo un carro de combate soviético para salvar os seus camaradas⁸². Ponte Anido, de feito, é unha das 23 referencias franquistas que aínda ficaban no rueiro coruñés a finais de 2019⁸³.

Seguirá a existir esa rúa Ponte Anido, que a poucos viandantes di algo hoxe, nos anos vindeiros? Ou terán prevalencia as inercias do pasado, ou o temor a causar incomodidade no ámbito castrense, onde se segue a considerar o cabo Ponte Anido un exemplo de heroísmo, por riba de calquera outra consideración? O certo é que outras rúas que lembran caídos locais na fronte rusa pasan hoxe en día case inadvertidas. Poucos lembran hoxe que a rúa Luis Blanco Iglesias existente na localidade de Luintra (Nogueira de Ramuín), inaugurada no 1962, lembra a un tenente de infantaría que caeu en Rusia no abril de 1942, e que deu nome á escola da aldea de Armariz durante lustros⁸⁴. É unha boa mostra de como a memoria da División Azul impregnou de maneira capilar, pero difusa, a sociedade galega da segunda metade do século xx. Un orballo que, porén, no 2022 xa é pouco perceptíbel.

⁸¹ <https://www.elidealgallego.com/texto-diario/mostrar/2316476/marea-rebautiza-gomez-zamalloa-nombre-conoce-pla-cancela>.

⁸² LN, 22.10.1966. O culto xa viña de anos denantes. A finais de maio de 1944, no cuartel do Rexemento de Zapadores nº 8 de Lugo, ao que pertencía Ponte Anido, levouse a cabo unha homenaxe militar ao defunto e descubriuse unha lápida na súa honra (EP, 1.6.1944).

⁸³ Cf. Monge (2020).

⁸⁴ Cf. <https://lebranzasdearmariz.blogspot.com/2017/03/normal-0-21-false-false-false-es-x-none.html>.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ABAD GALLEGO, Xoán C. (2005): «Vigueses en 'pie de guerra' contra Stalin. La aportación de Vigo y su comarca a la 'División Azul'», *Glaukopis, Boletín do Instituto de Estudos Vigueses*, 11, 9-61.
- ACKERMANN HANISCH, Juan (1993): *A las órdenes de vucencia. Autobiografía del intérprete de los generales Muñoz-Grandes y Esteban-Infantes*, Madrid, Barbarroja.
- ANDRÉS y ANDRÉS, Antonio de (2004): *Artillería en la División Azul (Krasny Bor)*, Madrid, Fundación Don Rodrigo.
- BOWEN, Wayne H. (2000), *Spaniards and Nazi Germany. Collaboration in the New Order*, Columbia, Missouri UP.
- CLAAS, Marco (2016), *Der Aufstieg der Falange Española: Faschistische Kultur und Gewalt im Nordwesten Spaniens, 1933-1937*, Göttingen, V&R.
- FERNÁNDEZ NAVAL, Xosé (2012): *A noite branca*, Vigo, Xerais.
- FERNÁNDEZ SANTANDER, Carlos / LORENZO FERNÁNDEZ NAVARRO DE LOS PAÑOS (2021): *El frente ruso y la División Azul, 24 de junio de 1941-10 de octubre de 1943*, A Coruña, Arenas.
- IORDACHE, Luiza (2008): *Republicanos españoles en el Gulag (1939-1956)*, Barcelona, ICPS.
- KLEINFELD, Gerald R. / LEWIS A. TAMBS (1979): *Hitler's Spanish Legion: The Blue Division in Russia*, Carbondale, III, Southern Illinois UP.
- KOVALEV, Borís (2014): *Dobrovol'ci na cyzoj vojne. Ocerki istorii golyboj divizii*, Veliki Novgorod, Novgorodskij gosydarstveii'j universitet.
- MONGE, Manuel (2020): *Os restos do franquismo en Galiza*, Ames, Laiovento.
- MORENO JULIÁ, Xavier (2004): *La División Azul: Sangre española en Rusia, 1941-1945*, Barcelona, Crítica.
- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (2016): *Camarada invierno. Experiencia y memoria de la División Azul, 1941-1945*, Barcelona, Crítica.
- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (2017): «Russia and the Russians in the Eyes of the Spanish Blue Division Soldiers, 1941-4», *Journal of Contemporary History*, 52:2, 352-74.
- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (2018a): *El frente del Este. Historia y memoria de la guerra germano-soviética, 1941-1945*, Madrid, Alianza.
- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (2018b): «Inconvenient Heroes? War Veterans from the Eastern Front in Franco's Spain (1942-1975)», en A. Alcalde / X. M. Núñez Seixas (eds.), *War Veterans and the World after 1945. Cold War Politics, Decolonization, Memory*, Londres, Routledge, 187-202.
- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (2022): *The Spanish Blue Division on the Eastern Front, 1941-1945: War, Occupation, Memory*, Toronto, Univ. of Toronto Press.
- PARRILLA NIETO, Miguel (2002): «Pedro Portela Ovalle. Un combatiente europeo superviviente del asanto [sic] al tren de repatriados en Chambéry-Alta Saboya», *Boletín Informativo de la Hermandad Nacional de Sargentos Provisionales en los Tres Ejércitos y Guardia Civil*, 113, 7-16.
- ROLLAND, Eduardo (2006): *Galicia en guerra*, Vigo, Xerais.
- SEGADOR, Aharón (2019): «Memoria y experiencia de los prisioneros e guerra de la División Azul en la Unión Soviética (1941-1954)», Trabajo de Fin de Máster, USC.
- SERRANO, Secundino (2011): *Españoles en el Gulag: republicanos bajo el estalinismo*, Barcelona, Península.